

اشاره

مقاله حاضر پیش درآمدی است بر سلسله مقالاتی که در شماره‌های آینده به بررسی اوضاع، احوال، ادیان و مذاهب اسلامی در ایران پس از اسلام، و برخورد مردم ایران با این پدیده جدید، و خدمات ایران به اسلام، که نمونه‌ای از آن را استاد مطهری تألیف کرده، خواهد پرداخت. از این رو، مختصری درباره وضعیت سیاسی-اجتماعی ایران در زمان رسول خدا به عنوان پیشگفتار آمده است.

فراز و فرود سیر تحولات تاریخی و سیاسی ایران در زمان پیامبر اکرم (ص) علی خاتمی*

مقدمه

پیامبر اکرم (ص) شصت و سه سال زندگی کرد.^۱ او در سال ۵۶۹ - ۵۷۰ م در چهل و یکمین یا دومین سال سلطنت انوشیروان پا به عرصه حیات گذاشت و دوران کودکی اش با واپسین سالهای فرمانروایی این پادشاه مقارن بوده است.^۲ آن حضرت شانزده یا هفده سال بعدی را در دوره پادشاهی هرمزد سپری کرد^۳ و در چهل سالگی در بیست و نهمین سال سلطنت خسرو پرویز به مقام رسالت برانگیخته شد و در سال ۶۳۲ م در آستانه روی کار آمدن یزدگرد سوم دیده از جهان فرو بست.^۴

* علی خاتمی (۱۳۳۸ -) محقق و پژوهشگر علوم اسلامی. از وی علاوه بر چند کتاب (تصحیح) مقالات علمی در جراید کشور نیز به چاپ رسیده است. عمده اشتغالات نامبرده تصحیح و احیای متون است.

۱. تاریخ یعقوبی، الجزء الثانی، ص ۱۰۳؛ تاریخ الطبری (تاریخ الامم و الملوک)، الجزء الثانی، ص ۱۵۵ - ۱۵۶؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۱، ص ۲۹۳ - ۲۹۴.

۲. طبری، منبع پیشین، ص ۱۰۳؛ تاریخ بلعی، به تصحیح مرحوم محمدتقی بهار و به کوشش محمد پروین گنابادی، ج ۲، ص ۱۰۵۳، ۱۰۷۰؛ ابن اثیر، منبع پیشین، ص ۲۸۲.

۳. طبری، منبع پیشین، ص ۱۷۲ - ۱۷۳؛ ابوحنیفه دینوری، اخبار الطوال، به تصحیح و تحقیق عبدالمنعم عامر، ص ۷۴.

۴. تئودور نولدکه، تاریخ ایرانیان و عربها در زمان ساسانیان، ترجمه عباس زریاب، ص ۴۴۱ - ۴۷۱؛ ابوحنیفه دینوری، منبع پیشین، ص ۷۱ - ۷۴؛ طبری، منبع پیشین، ص ۱۸۰ - ۱۸۸؛ ابن اثیر، منبع پیشین، ص ۲۹۳ - ۳۰۱.

ساسانیان آخرین سلسله پادشاهی پیش از پیدایی اسلام بودند که پس از اشکانیان روی کار آمدند. این سلسله در سال ۲۲۴ یا ۲۲۵ م به دست اردشیر بابکان بنیاد گردید^۱ و در سال ۶۵۲ م به دست مسلمانان برافکنده شد.^۲ در این فاصله زمانی سی و هفت پادشاه جمعاً به مدت ۴۲۸ سال بر سرزمین پهناور ایران آن روز - که در دوره سلطنت انوشیروان از جیحون بهرود تا فرات و از دربند قفقاز تا رود سند کشیده می‌شد - فرمانروایی کردند.^۳

حدود مشخصات جغرافیایی ایران در آن دوره، طبق آنچه نقشه‌ها در منابع و متون مختلف و متنوع تاریخی و جغرافیایی ترسیم کرده‌اند، بدین شرح است: از طرف شمال تمامی سرزمین آذربایجان و کوههای قفقاز و نواحی آن و بخش بزرگی از ارمنستان و سرزمین اران و نواحی دربند و قسمت غربی گرجستان تا ساحل دریای سیاه و شمال شرقی دریای خزر تا کناره‌های دریاچه اورال و سرزمینهای بین آنها و صحرای قدیم امویبه تا رود جیحون «آمودریا» را شامل می‌شده است. از سمت شمال غربی به سرزمین سغد و پامیر و خوارزم و دیگر ولایت‌های این منطقه محدود می‌شده و از سمت مشرق کوههای سلیمان، هندوکش و دریای سند و پنجاب تا دروازه دربند «دهلی» را در برمی‌گرفته که سرزمینهای سیستان و افغانستان و نیز شهر بلخ و نواحی آن جزو محدوده ایران بوده است. از طرف جنوب به خلیج فارس و دریای عمان محدود می‌شده و در جنوب غربی بخشی از صحرای عربستان و کشور یمن در حوزه فرمانروایی انوشیروان قرار داشته است.^۴

۱. طبری، منبع پیشین، ص ۳۷ - ۴۳؛ ابن اثیر، منبع پیشین، ص ۲۴۸.

۲. تئودور نولدکه، منبع پیشین، ص ۵۲۵ - ۵۵۱؛ ابوحنیفه دینوری، منبع پیشین، ص ۱۰۸ - ۱۱۲؛ تاریخ بلعی، ص ۱۱۹۸ - ۱۲۱۱.

۳. عنایت‌اله رضا، ایران و ترکان در روزگار ساسانیان، ص ۸۶ - ۹۳. درباره اردشیر بابکان و ظهور ساسانیان نک: به منابع زیر:

Rawlinson, G. *The seventh great oriental monarchy*, pp 380 _ 443; *The Cambridge History of Iran*, 3 (1), p 116.

۴. محمدجواد مشکور، جغرافیای تاریخی ایران باستان، ص ۲۳۲ - ۲۳۳. این اثر درباره موقعیت جغرافیایی ایران و بخش‌های شمالی، شمال شرقی، شمال غربی، شرق و غرب، جنوب و جنوب غربی و شرقی به تفصیل سخن رانده است. نک: ص ۲۳۳ - ۲۴۶، ۲۴۷ - ۲۷۹، خوزستان، ص ۳۸۰ به بعد، نيمروز و ولايات جنوبي، ص ۵۴۱ - ۶۶۸؛ خراسان بزرگ یا ولايات شرقی، ص ۶۷۱ - ۸۴۷؛ درباره ماوراءالنهر و اطراف جیحون و خوارزم و دیگر سرزمینها، ص ۸۴۹ - ۸۹۳.

ایران در این شصت و سه سال تحولات بزرگی را از سر گذراند. در روزگار انوشیروان به اوج قدرت رسید و سپس آرام آرام به سراشیبی زوال و سقوط افتاد. ما برای اینکه بتوانیم از موقعیت تاریخی، سیاسی و جغرافیایی ایران در این سالها تصویر مطلوبی ترسیم کنیم، نخست خواهیم کوشید به دوران انوشیروان نظر افکنیم و از کارها و فعالیتهای سیاسی و نظامی و اقتصادی او گزارشی به دست دهیم و سپس سیر تحولات ایران را از آغاز سلطنت هرمزد چهارم پسر انوشیروان تا آستانه فرمانروایی یزدگرد سوم پی می‌گیریم.

۱. ایران در دوران انوشیروان

انوشیروان پس از قباد در سال ۵۳۱ م به تخت نشست و ۴۸ سال بر مسند قدرت بود.^۱ دوره فرمانروایی او را باید سرآغاز عصر تازه‌ای در تاریخ ساسانیان به شمار آورد. او هنگامی که رشته کارها را در دست گرفت، با مشکلات و توطئه‌ها، آشوبها و تهدیدهایی روبه‌رو بود. وی برای آنکه امور کشوری و لشکری را به سامان آورد و موقعیت سیاسی و جغرافیایی ایران را بیش از گذشته تثبیت نماید، با دولت بیزانس از در آشتی درآمد و به اصلاحات درونی کشور پرداخت. او در آغاز همه مدعیان تاج و تخت از جمله برادرش کاووس را از میان برداشت و هرگونه تحریک و توطئه اعیان و اشراف را برای دستیابی به قدرت کشف و متلاشی نمود. وی پیروان آیین مزدک را به شدت سرکوب کرد و کوشید نه تنها بر گفتار و کردار موبدان نظارت کند، بلکه ثروت و قدرت آنان را محدود ساخت.^۲ انوشیروان با این اقدامها و تدبیرها بر قدرت و اختیارات خود افزود و پایه‌های سلطنت خویش را هر چه بیشتر استوار ساخت. دو عامل مهم یکی پیکارهای سی‌ساله ایران و روم که از سال ۵۰۲ م در زمان قباد آغاز شده بود و در سال ۵۳۲ م پایان گرفت و دیگری آشوبها و شورشهای مزدکیان، اوضاع

۱. درباره تقسیمات جغرافیایی و استانی قلمرو ساسانیان، نام استانها و شهرها و جمعیتها و شبکه‌های ارتباطی و راههای آنها

نک: *The Cambridge History of Iran*, 3 (2), pp 750 - 777.

۲. طبری، منبع پیشین، الجزء الثانی، ص ۹۸-۱۰۲؛ تاریخ یعقوبی، ۱۴۲-۱۵۴، ابن اثیر، منبع پیشین، ج ۱، ص ۲۷۸-۲۸۰؛

ابوعلی مسکویه الرازی، تجارب الامم و الملوک، ص ۱۷۹-۱۸۳؛ محمدجواد مشکور، تاریخ سیاسی ساسانیان، ج ۲، ص ۸۵۲-

۸۵۹؛ تئودور نولدکه، منبع پیشین، ص ۲۵۱-۲۵۲، ۲۵۷-۲۵۸؛ تاریخ بلعمی، ج ۲، ص ۱۰۳۸ به بعد؛ ابوحنیفه دینوری،

پیشین، ص ۶۷-۷۳.

اجتماعی-بومی‌سیاسی کشور پلریشناساخت و نظام اجتماعی-خانوادگی-بشدت از هگمسیخت و در آستانه فروپاشی قرار گرفت. این وضع موقعیت و هویت کودکان را به خطر انداخته بود، به گونه‌ای که آنها نمی‌دانستند پدرانشان کیستند. انوشیروان از فرصت مطلوبی که در نتیجه صلح با دولت بیزانس پیش آمده بود، به خوبی بهره گرفت و به بازسازی و نوسازی خرابیها و ویرانیهای ناشی از جنگ و آشوبهای داخلی پرداخت.

او دستور داد املاکی را که مزدکیان غصب کرده بودند به صاحبان اصلی آنان بازگردانند. وی دربارهٔ اوضاع نابسامان زنان قوانینی وضع نمود و دستور داد زنانی را که مزدکیان ربوده بودند به شوهران اصلی آنها بازگردانند و اگر از ابتدا شوهر نداشته‌اند، مردان رباینده آنان را به عقد خود درآورند. او مقرر کرد کودکانی که نسبشان مشکوک است متعلق به خانواده‌ای باشند که در آن زندگی می‌کنند و نیز حق خواهند داشت که از آن خانواده ارث ببرند.^۱ او اوضاع قضایی و حقوقی و مدنی کشور را سروسامان داد و برای جرائم کیفرهای متناسب با آنها تعیین نمود. انوشیروان برای زندگی اجتماعی مردم و روابط و مناسبات مدنی میان آنها قواعدی تنظیم کرد و به اجرا گذارد. وی در نتیجهٔ این اقدامها و برنامه‌ها، نظم و آرامش را در کشور برقرار ساخت.

انوشیروان دستور داد بناها، پلها، راهها، معابر، یادگانها و قناتیایی را که ویران شده بود از نو مرمت و بازسازی کنند و زمینهای بایر را آباد نمایند.^۲ این اقدامات و اصلاحات بعدها در پیشرفته‌ها و فتوحات نظامی او بسیار مؤثر افتاد، ولی اصلاحات مالیاتی خسرو انوشیروان از مهم‌ترین و شاخص‌ترین کارهایی بود که در دورهٔ او انجام شد. او نخست دستور داد همهٔ زمینهای زراعی را مساحی نمایند و درختان نخل و زیتون را بشمارند و مردم را سرشماری کنند و برای زمینهای زراعی معدل سالیانه‌ای در نظر بگیرند و محصولات غلات را برپایهٔ آن

۱. طبری، منبع پیشین، همان صفحات و صفحات بعد؛ ابن اثیر، منبع پیشین، همان صفحات؛ عبدالحسین زرین‌کوب، تاریخ ایران باستان (۴)، تاریخ سیاسی ساسانیان، ص ۶۷ به بعد؛ عنایت‌اله رضا، ایران و ترکان در روزگار ساسانیان، ص ۱۰؛ آرتور کریستن سن، ایران در زمان ساسانیان، ترجمهٔ رشید یاسمی، ص ۴۸۴-۴۸۶.

۲. ریچارد نلسون. فرای، تاریخ باستانی ایران، مترجم مسعود رجب‌نیا، ص ۵۲۴-۵۳۲؛ آرتور کریستن سن، منبع پیشین، ص ۵۰۶-۵۷۴؛ طبری، منبع پیشین، الجزء الثانی، ص ۱۰۲-۱۰۳؛ تئودور نولدکه، منبع پیشین، ص ۲۵۷-۲۵۸.

ارزیابی کنند. این روش موجب می‌شد که مالیات را براساس برداشت حقیقی محصول از زمین محاسبه کنند و وصول نمایند. برای زمینهایی هم که دارای درختان خرما و زیتون بود، مالیات برپایه شمارش درختها محاسبه می‌شد. این شیوه وصول مالیات سبب می‌شد که خزانه سلطنتی همیشه از پشتوانه قابل قبولی برخوردار باشد. این سیاستها و تصمیمها خردمندانه بود و تعادل و توازن مالی و اقتصادی را در کشور برقرار می‌ساخت. فرانتس آلتهایم معتقد است این اصلاحات نقطه عطفی در تاریخ بودجه‌بندی دوران ساسانی است.^۱

اصلاحات سیاسی و نظامی و جغرافیایی انوشیروان از دیگر اقداماتی بود که وی انجام داد. انوشیروان محدوده جغرافیایی کشور را به چهار بخش یا ایالت تقسیم کرد و برای جهت‌های چهارگانه که عبارت بودند از: ایاختر (شمال)، خوراسان (مشرق)، نیمروز (جنوب) و خوروران (مغرب)، حاکمان و امیرانی به نام یازگسبان تعیین نمود. البته عزل و نصبهای سیاسی و نظامی کاملاً در اختیار او بود. هر یک از این ایالتها تشکیلات اداری و نظامی منسجم و منظمی داشت و از سپاهی آماده و مجهز و جنگجویان دلیر و کارآموده‌ای برخوردار بود و فرماندهی آن را سپهبدی بر عهده داشت.^۲ آرام کردن مرزهای کشور و به اطاعت درآوردن اقوام وحشی و چادرنشین و کوچاندن آنها به مرزهای کشور برای پیشگیری از یورش دشمنان خارجی، از دیگر کارهای سیاسی و امنیتی است که به تدبیر او انجام گرفت.^۳

اینک پس از این اصلاحات و اقدامات، انوشیروان موقعیت سیاسی خود را کاملاً تحکیم یافته می‌دید و در پی فرصت مناسب بود تا قلمرو خود را هر چه بیشتر گسترش دهد و بر

۱. ابوحنیفه دینوری، منبع پیشین، ص ۷۱-۷۶؛ ابوعلی مسکویه الرازی، منبع پیشین، الجزء الاول، ص ۱۸۴-۱۹۶؛ آرتور کریستن سن، منبع پیشین، ص ۴۸۷-۴۸۸؛ ابن اثیر، منبع پیشین، ج ۱، ص ۲۹۲-۲۹۳؛ درباره اصلاحات مالیاتی انوشیروان و اوضاع اقتصادی در زمان او بنگرید به: فرانتس آلتهایم، اقتصاد تاریخ دولت ساسانی، مترجم هوشنگ صادقی، ص ۳۷-۵۵، ص ۱۵۵-۱۶۶، ص ۱۹۶-۲۰۲.

۲. ابوحنیفه دینوری، منبع پیشین، ص ۶۷-۶۸؛ محمدجواد مشکور، تاریخ سیاسی ساسانیان، ج ۲، ص ۸۶۲؛ آرتور کریستن سن، وضع ملت و دولت دربار در دوره شاهنشاهی ساسانیان، ترجمه و تحریر مجتبی مینوی، ص ۵۴-۵۵؛ ریچارد نلسون. فرای، منبع پیشین، ص ۵۳۰-۵۳۱؛ محمدجواد مشکور، منبع پیشین، ص ۷۴۲-۷۵۲؛ عبدالحسین زرین‌کوب، منبع پیشین، ص ۷۳-۷۵.

۳. محمدجواد مشکور، منبع پیشین، ص ۸۶۲-۸۶۳؛ طبری، منبع پیشین، ص ۱۰۲؛ ابن اثیر، منبع پیشین، ص ۲۸۱.

مناطق مهم بازرگانی و دادوستد مهم آن روز از جمله دریای مدیترانه و دیگر راههای آبی و خشکی دست یابد. او برای دستیابی به این هدف به دنبال موقعیت و فرصتی بود که راهی و بهانه‌ای برای نقض عاهدۀ شتی بدولت بیلزس بیابان تحریک اعراض مسایهٔ ایرانیه وسیلهٔ دولت بیزانس و مداخلهٔ او در امور ارمنستان و گرجستان روابط طرفین را هر چه بیشتر تیره کرد و زمینه را برای شکل‌گیری پیکارهای ایران و روم در دورهٔ انوشیروان کاملاً آماده ساخت.^۱

نخستین پیکار انوشیروان با رومیان

انوشیروان در سال ۵۴۰ م با یاری المنذر، پادشاه حیره که متحد ایران بود، به سوریه یورش برد. حلب و شهرهای دیگر تسلیم شدند و بعضی شهرها هم با پرداخت پول و هدایا از کشتار و ویرانی شهرهای خود پیشگیری کردند، اما در انطاکیه، نزدیک دریای مدیترانه، مردم شهر پایداری دلیرانه‌ای از خود نشان دادند که سپاهیان انوشیروان آنان را بی‌رحمانه سرکوب و قتل عام کردند. این پیشرویه‌ها، به‌ویژه گشایش انطاکیه، با خسارات جانی و مالی فراوانی همراه بود.^۲ همین امر موجب شد که دولت بیزانس از سر ناچاری به انوشیروان پیشنهاد صلح دهد. در یکی از بندهای این صلحنامه تصریح شد که دولت روم شرقی مبلغی بابت خسارت و غرامت جنگ به ایران بپردازد و افزون بر آن هزینهٔ نگهداری راههای قفقاز و پادگانهای ایران را در برابر اقوام و قبایل وحشی مستقر در این منطقه به عهده گیرد. گفتنی است گاه‌گاهی میان طرفین درگیری‌هایی در قفقاز بر سر بندر لازیکا رخ می‌نمود که حاصلی برای آنان در بر نداشت و سرانجام دو دولت تن به آشتی دادند، اما دیری نپایید که این قرارداد ترک مخاصمه نقض شد.^۳

۱. محمدجواد مشکور، منبع پیشین، ص ۸۶۳-۸۷۴؛ ابن اثیر، منبع پیشین، ص ۲۸۱-۲۸۳؛ پرویز رجبی، هزاره‌های گمشده،

ج ۵، ص ۲۸۰-۳۰۳؛ گیرشمن، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمهٔ محمد معین، ص ۳۶۵.

۲. عبدالحسین زرین‌کوب، منبع پیشین، ص ۶۹-۷۲؛ ریچارد نلسون. فرای، منبع پیشین، ص ۵۲۱-۵۲۳ و دیگر منابع یاد شدهٔ بالا، همان صفحات و صفحات بعد.

۳. محمدجواد مشکور، منبع پیشین، ص ۸۷۴-۸۹۴؛ پرویز رجبی، هزاره‌های گمشده «ساسانیان»، ج ۵، ص ۲۷۹-۲۸۹؛

عبدالحسین زرین‌کوب، منبع پیشین، ص ۶۹-۷۱؛ ریچارد نلسون. فرای، تاریخ باستانی ایران، مترجم مسعود رجب‌نیا، ص

۵۲۱-۵۲۳؛ ابوحنیفه دینوری، منبع پیشین، ص ۶۸-۶۹

دومین پیکار ایران و روم

در کنار دریای مدیترانه شهر و بندر لازیکا قرار داشت که به سبب موقعیت ویژه‌اش بر سر راه شرق به غرب از نظر بازرگانی و دادوستد برای دولت روم بسیار حائز اهمیت بود و انوشیروان هم از تسلط بر این شهر در جهت توسعه تجارت ایران به خوبی آگاه بود. جنگ بر سر این منطقه میان سپاه ساسانی و نیروهای دولت بیزانس و لازیکا درگرفت. این پیکارها مدتی ادامه داشت و در این زد و خوردها گاهی سپاه ایران پیروز می‌شد و رومیان شکست می‌خوردند و گاه رومیان به پیش می‌تاختند و ایرانیان واپس می‌نشستند.

به هر حال، این جنگ نیروهای طرفین را خسته و فرسوده ساخت و سرانجام دو دولت به ترک مخاصمه تن دادند و معاهده صلحی در سال ۵۶۲ م برای مدت پنجاه سال با قیود و شروطی میان طرفین بسته شد: دولت ایران متعهد شد لازیکا را تخلیه کند و به روم واگذارد و در عوض دولت روم متعهد گردد که به مدت پنجاه سال هر ساله سی هزار سکه طلا به دولت ایران بپردازد. مسیحیان ایران در مذهب خود آزاد باشند، اما حق تبلیغ نداشته باشند. دولت روم متعهد شد شهرهایی را که در قلمرو خاک ایران بوده و متصرف گردیده، همه را باز پس دهد و مبلغی^۱ هم برای نگاهداری و حفاظت معابر قفقاز پرداخت نماید. این معاهده مواد و تبصره‌های دیگری هم دارد که البته محوری‌ترین و مهم‌ترین آنها همان مواردی است که در بالا ذکر شد.^۲

این صلح هم برای انوشیروان فرصت مغتنمی بود و او کوشید دیگر مشکلات و رویدادهای سیاسی و امنیتی کشور را سامان دهد و برای نمونه قوم هیاطله در آسیای میانه را که در شرق کشور همواره حوادثی پدید می‌آورد، سرکوب نماید. وی سپس قوم خزر را که

۱. طبری، منبع پیشین، الجزء الثانی، ص ۱۰۵ - ۱۴۹؛ ابن اثیر، منبع پیشین، ص ۲۸۱ به بعد؛ محمدجواد مشکور، همان منبع، ص ۸۸۲ - ۸۸۵؛ گیرشمن، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، ص ۳۶۴ - ۳۶۵؛ عبدالحسین زرین‌کوب، منبع پیشین، همان صفحات؛ ریچارد نلسون، فرای، همان منبع، همان صفحات؛ ابوحنیفه دینوری، همان منبع، ص ۶۸ به بعد.
 ۲. ابن اثیر، منبع پیشین، همان صفحات؛ طبری، منبع پیشین، همان صفحات و صفحات بعد؛ محمدجواد مشکور، منبع پیشین، ص ۸۶۴ - ۸۷۶؛ پرویز رجبی، همان منبع، ص ۲۷۹ - ۲۹۱؛ گیرشمن، ایران از آغاز تا اسلام، ص ۳۶۵ - ۳۶۶؛ عبدالحسین زرین‌کوب، همان، ص ۶۹ - ۷۱.

پیوسته در قسمت شمالی ایران اقدام به غارت و راهزنی می‌کردند، شکستی سخت داد و آنان را فرمانبردار ساخت. انوشیروان در واپسین سالهای فرمانروایی خود، کشور یمن را که در قسمت جنوبی خلیج فارس و دریای عمان و شمال سرزمین عربستان واقع شده بود و مهم‌ترین بخش این جزیره به شمار می‌رفت و پیش‌تر حبشیها بر آن فرمان می‌راندند، از دست آنها بیرون آورد و بر قلمرو متصرفات خود افزود.^۱

دولت انوشیروان در نتیجه این حرکت‌های نظامی بر راه‌های دریایی و خشکی چیره شد و رشته بازرگانی منطقه شرق را به دست گرفت. این رویداد سیاسی و نظامی باز هم موقعیت جغرافیایی ایران را تغییر داد و در نتیجه بازرگانی ایران پیشرفتهای چشمگیری کرد و زندگی شهرنشینی را بیش از گذشته گسترش داد و جمعیت شهرها رو به فزونی گذاشت. توسعه شهرها سبب شد که عمران و آبادانی راهها و معابر و شبکه ارتباطی کشور، شکل نو و جدیدی بیابد و بسیاری از حرفه‌ها و پیشه‌ها از معماری و هنرهای تجسمی و ساختن انواع ظروف گرفته تا اجرای بزرگ طرحهای آبیاری، گسترش کمی و کیفی روزافزونی پیدا کند که خود این امر موجب شد در محدوده فرمانروایی انوشیروان تقسیمات استانی و جغرافیایی جدیدی صورت گیرد.^۲

در اواخر سلطنت انوشیروان، روابط ایران و ترکان بر اثر هجوم قبیله ترک به سرداری سنجبو به تیرگی گرایید^۳ و خاقان ترک که قلمرو فرمانروایی او از مغولستان تا آرال گسترش یافته بود، دشمن خطرناکی برای ایران به شمار می‌رفت و پیوسته مرزهای شرقی قلمرو ساسانیان را تهدید می‌کرد. گذشته از این، دولت روم که دادوستد بازرگانی خود را از راه یمن از دست داده بود، قصد داشت از روابط تیره ایران و ترکان سود جوید و اتحاد خود را با ترکان

۱. آرتور کریستن سن، منبع پیشین، ص ۴۸۴ - ۵۰۶؛ ریچارد نلسون. فرای، همان کتاب، ص ۵۲۱ - ۵۲۴؛ تئودور نولدکه، منبع پیشین، ص ۲۵۴ - ۲۶۱ و ص ۳۸۴ - ۲۶۱؛ تاریخ بلعی، ص ۱۰۳۸ - ۱۰۷۰؛ ابوعلی مسکویه الرازی، منبع پیشین، ص ۱۸۳ به بعد.

۲. ریچارد نلسون. فرای، میراث باستانی ایران، ص ۳۶۰ - ۳۶۷؛ عبدالحسین زرین‌کوب، همان کتاب، ص ۶۸ - ۷۷؛ ریچارد نلسون. فرای، همان منبع، ص ۵۱۸ - ۵۲۳.

۳. منابع پیشین، همان صفحات.

مستحکم کند. رومیان درصدد بودند برای باز کردن مسیر فعالیت تجاری خود از راه خشکی طریق دیگری بیابند، زیرا موقعیت جغرافیایی ایران موجب می‌شد که همه راههای خشکی شرق به مرزهای ایران منتهی شود. کاروانهای تجاری عبور از راههای دیگر را پرهزینه، پر خطر و دشوار می‌دانستند که این نکته را با نگاهی به نقشه‌های دوران ساسانی به خوبی می‌توان دریافت.

همه اینها نشان‌دهنده آن است که موقعیت جغرافیایی ایران آن روز برای فعالیت تجاری و دادوستد کالا از راه دریایی و زمینی استثنایی بوده است. ساسانیان از این موقعیت ویژه به خوبی بهره‌گرفتند و رشته تجارت به‌ویژه تجارت ابریشم را در انحصار خود درآوردند و از این طریق به سودهای سرشاری دست یافتند.^۱

به هر حال امپراتوری روم صمم بود که این موقعیت را به سود خود تغییر دهد و به تحریک آنان ترکان اسیخون عبور کردند و به واحه مرزی ایران و شورش‌گردند، امسلسل تحکامات نظامی و پایداری نیروهای ایران در مرز شرقی مانع پیشروی آنان شد و ترکان مغلوب شدند و به آن سوی جیحون گریختند. این حوادث و شورشهایی که در ارمنستان رخ نمود، موجب تیرگی روابط ایران و بیزانس شد و باز هم دور دیگری از پیکارهای سیاسی و نظامی میان دو دولت شکل گرفت که مورخان از آن به نام سومین پیکارهای ایران و روم یاد کرده‌اند.^۲

این جنگ در سالهای ۵۷۲ - ۵۷۹ م، سال مرگ انوشیروان که مقارن با دوره کودکی پیامبر اکرم (ص) است،^۳ ادامه یافت. همان‌گونه که پیش‌تر هم بدان اشارت رفت، در این پیکارها هر یک از طرفین می‌کوشید جغرافیای سیاسی و اقتصادی مناطق حساس و مهم را به سود خود

۱. آرتور کریستن سن، منبع پیشین، ص ۴۹۵ - ۵۱۸؛ ص ۵۷۴ به بعد؛ عنایت‌اله رضا، ایران و ترکان در روزگار ساسانیان، ص ۹۱ - ۹۹؛ ریچارد نلسون. فرای، تاریخ باستانی ایران، ص ۵۲۴ - ۵۳۲؛ عبدالحسین زرین‌کوب، منبع پیشین، ص ۷۱ - ۷۳؛ پرویز رجبی، منبع پیشین، ص ۲۸۷ - ۲۹۱، ۲۹۳ - ۳۱۱؛ محمدجواد مشکور و دیگر منابع یاد شده، درباره موقعیت جغرافیایی اقتصادی ایران به‌ویژه رشته بازرگانی ایران با جهان آن روز در همان صفحات به تفصیل سخن رانده‌اند.

۲. منابع پیشین، همان صفحات و صفحات بعد.

۳. طبری، منبع پیشین، ص ۱۵۵ - ۱۵۶؛ ابن اثیر، منبع پیشین، ص ۲۹۳ و ۲۹۴؛ ابوحنیفه دینوری، منبع پیشین، ص ۷۴؛

تاریخ بلعمی، ص ۱۰۵۳، ۱۰۷۰.

تغییر دهد و امتیاز راههای آبی و خشکی را به دست آورد و بر راهها و معابر حمل و نقل کالا که به سرزمینهای یکدیگر منتهی می‌شود، تسلط یابد و مبالغ سنگینی بابت حق عبور کالا از طرف دیگر اخذ نماید.^۱

ایران در این سالها در اوج قدرت بود. در زمان انوشیروان قلمرو ساسانیان بسیار گسترش یافت و از جیحون صحرای آمویه تا رود سند و دروازه دریند دهلی و حتی به قولی تا بمبئی امتداد داشت، به گونه‌ای که هیچ‌یک از پادشاهان پیشین ساسانی نتوانسته بودند به چنین قلمروی دست یابند. در دوره اوندهلودها پس از ساختن سد ایران از جارج پترونی بخوردار بود و کشاورزی شکوفایی داشت و غلات و برنج و نیشکر و خرما از مهم‌ترین اقلام آن به شمار می‌رفت. صنعت فلزکاری به ویژه حرفه‌های طلاسازی و نقره‌کاری و ساختن اشیا و ابزار و وسایل نقره‌ای هر چه بیشتر گسترش یافت. صنعت نساجی به ویژه تولید ابریشم بسیار حائز اهمیت بود و هر روز پرسودتر می‌شد. این تصویری است که تاریخ‌نویسان و جغرافی‌نگاران از موقعیت تاریخی، سیاسی و جغرافیایی ایران در دوره انوشیروان تا پایان فرمانروایی او ترسیم کرده‌اند که بخش پایانی این تصویر با کودکی پیامبر اکرم (ص) مقارن بوده است.^۲

۲. سیر تحولات ایران از آغاز سلطنت هرمزد چهارم تا آستانه فرمانروایی یزدگرد سوم

پس از انوشیروان پسرش هرمز چهارم در سال ۵۷۹ م - مس - نقد در نشست لومی کوشید از روش و منش سیاسی و حکومتی پدرش پیروی کند، ولی تدبیر، دوران‌دیشی و موقع‌شناسی پدر را نداشت و در رفتار خود در باره اشراف جانب اعتدال و احتیاط را نگاه نمی‌داشت و همین امر موجب ناخشنودی و ناخرسندی اشراف و بزرگان را فراهم آورد.^۳ ولی به عقیده برخی

۱. منابع پیشین، همان صفحات و صفحات بعد.

۲. ریچارد نلسون. فرای، در دو اثر میراث باستانی ایران و تاریخ باستانی ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا و فرانتس آلتهایم و روت استیل در کتاب اقتصاد در تاریخ دولت ساسانی، گیرشمن در اثر ایران از آغاز تا اسلام، آرتور کریستن سن در کتاب ایران در زمان ساسانیان و عبدالحسین زرین‌کوب در تاریخ سیاسی ساسانیان و بسیاری از مؤلفان و محققان حوزه‌های علوم تاریخی، با استناد به یافته‌ها و دانسته‌های خاورشناسان و باستان‌شناسان در سده‌های اخیر، درباره موقعیت ممتاز تاریخی و جغرافیایی ایران در دوره ساسانیان به ویژه انوشیروان سخن رانده‌اند.

۳. تاریخ بلعی، ص ۱۰۷۰-۱۰۷۶؛ ابوحنیفه دینوری، منبع پیشین، ص ۷۴-۷۸؛ ابوعلی مسکویه‌الرازی، ص ۲۰۹-۲۱۰؛ آرتور

تاریخ نگاران اومیش لندرش هردم حرو و جامعنا یتداشته رمودی بایست دراجلی دستوره‌های خود به قدرت شروت و فوفوجبا و شراف و بودان هیروهائی نظامی تشکیلات دیوانی و اداری توجه می نمود تا به موقع بتواند از شورشهای احتمالی پیشگیری کند.^۱

هنگامی که هرمزد به تخت نشست، گفت وگوهای صلحی را که میان دو دولت ایران و روم از زمان انوشیروان در جریان بود برهم زد. این تصمیم حکیمانه و خردمندانه نبود، زیرا جنگ ادامه یافت و نیروهای دولت ایران و بیزانس در مناطق بین‌النهرین و سوریه و اطراف نصیبین و میافارقین و داراب و جاهای دیگر با یکدیگر زد و خورد کردند که برای طرفین جز خسارات مالی و تلفات جانی سودی در بر نداشت. سرانجام دو دولت در سال ۵۸۹ م به ترک مخاصمه تن دادند.^۲

این جنگ زیانهای دیگری هم در پی داشت، زیرا هنگامی که ایران با دولت روم سرگرم پیکار بود، موقعیت جغرافیایی ایران در اطراف مرزها به خطر افتاد و قبایل عرب مجاور ایران در اطراف فرات و قوم خزر در حدود باب‌الابواب و دربند قفقاز به تحریکات جدیدی دست زدند و به قلمرو ایران یورش بردند. خاقان ترک هم فرصت را مناسب دید و به مرزهای شرقی ایران هجوم آورد و تا هرات و بادغیس پیشروی کرد. همه این حوادث حکایتگر آن است که هر مز قهرمی وقع شناسن بوه و نصلحت اندیشیهای سیاسی فظامی بهره‌اندیشیهاست. هرمزد با مسیحیان رفتار خوبی داشت که البته این امر خشم روحانیان زرتشتی را برانگیخت.^۳ یکی دیگر از رخدادهای مهم دوره هرمزد چهارم، سلحشوری و دلاوریهای بهرام چوبین

→ کریستن سن، منبع پیشین، ص ۵۷۷-۵۷۹؛ ابن اثیر، منبع پیشین، ص ۳۰۱-۳۰۲؛ طبری، منبع پیشین، ص ۱۷۲-۱۷۳.

۱. محمدجواد مشکور، منبع پیشین، ص ۹۷۲-۹۷۳؛ پرویز رجبی، منبع پیشین، ص ۳۲۵-۳۲۷؛ عبدالحسین زرین‌کوب، منبع پیشین، ص ۷۷ به بعد؛ ابوحنیفه دینوری، منبع پیشین، ص ۸۸-۸۹؛ آرتور کریستن سن، همان کتاب، همان صفحات؛ عنایت‌اله رضا، ایران و ترکان در روزگار ساسانیان، ص ۱۰۱-۱۱۰.

۲. آرتور کریستن سن، همان کتاب، ص ۵۷۸؛ ریچارد نلسون. فرای، تاریخ باستان ایران، ص ۵۳۲-۵۳۴؛ گیرشمن، ایران از آغاز تا اسلام، ص ۳۶۶؛ پرویز رجبی، منبع پیشین، ص ۳۲۵-۳۲۹.

۳. طبری، منبع پیشین، الجزء الثانی، ص ۱۷۲-۱۷۵؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۱، ص ۳۰۱ به بعد؛ محمدجواد مشکور، منبع پیشین، ص ۹۷۴-۹۷۸؛ تئودور نولدکه، منبع پیشین، ص ۳۸۵-۳۸۸.

در جنگ با خاقان ترک است. در این جنگ بهرام چوبین که از نجبای طوایف اشکانی به شمار می‌رفت، با سپاهی اندک به مصاف خاقان ترک به نام «شابه‌شاه»^۱ شتافت و آنان را شکستی سخت داد، خود شابه‌شاه را کشت و غنایم بسیاری به چنگ آورد. بهرام چوبین در رویارویی با نیروهای روم از خود دلآوری نشان داد که البته در این پیکارها گاه پیروز می‌شد و گاهی هم شکست می‌خورد. هر مزد که به دنبال بهانه می‌گشت تا بهرام را از سمت خود عزل کند، در یکی از این شکستها او را به طرز اهانت‌آمیزی با فرستادن لباس زنانه تحقیر کرد و از سمت خود برکنار نمود. بهرام هم در پاسخ این اقدام پیامهای دشنام‌آمیز برای هر مزد فرستاد و با نیروهای تحت فرمانش سر به شورش برداشت. در این گیرودار نجبا و اشراف که از اعمال و رفتار هر مزد به شدت ناراضی بودند و از طرفی هم نمی‌خواستند که بهرام به تاج و تخت دست یابد، از این فرصت سود جستند و هر مزد را از مقام خود خلع کردند.^۲

همزمان با این رخدادها یک سلسله حرکت‌های سیاسی و نظامی از سوی دایبهای خسرو پرویز به نامهای بسطام و بندویه شکل گرفت تا راه را برای به قدرت رسیدن خسرو پرویز آسان و هموار نماید. اما در نبردی که میان بهرام و خسرو پرویز در گرفت، خسرو پرویز شکست خورد و به امپراتور روم شرقی پناهنده شد. اما بهرام هم چون در پایتخت پایگاهی نداشت، نتوانست از این موقعیت پیش آمده بهره‌ای ببرد و در نتیجه اقدامات نظامی‌اش به جایی نرسید. اوضاع و احوال پایتخت و سیر جریانها و تحولات سیاسی و نظامی بیشتر به سود خسرو پرویز پیش می‌رفت. او که از اقدام نجبا و اشراف آگاه شده بود، بیکار نشست و با پشت‌گرمی و حمایت امپراتور روم به یاری سپاهی که او در اختیارش نهاده بود، از سرزمینهای شرقی عبور کرد و وارد پایتخت شد و بر مسند قدرت نشست.^۳

۱. منابع پیشین، همان صفحات و صفحات بعد.

۲. طبری، منبع پیشین، ص ۱۱۰-۱۲۴؛ محمدجواد مشکور، منبع پیشین، ص ۹۸۴-۹۸۶؛ پرویز رجبی، منبع پیشین، ج ۵،

ص ۳۳۱-۳۳۵؛ آرتور کریستن سن، منبع پیشین، ص ۵۷۹-۵۸۰.

۳. تاریخ بلعی، ص ۱۰۸۱-۱۰۸۶؛ ابوحنیفه دینوری، منبع پیشین، ص ۸۴-۸۵ و ۹۰-۹۴؛ ابوعلی مسکویه الرازی، منبع

پیشین، ص ۲۱۵-۲۱۸؛ تئودور نولدکه، منبع پیشین، ص ۳۸۹-۳۹۲، ص ۴۲۲-۴۳۰؛ محمدجواد مشکور، منبع پیشین،

ص ۹۸۸-۹۹۷؛ ریچارد نلسون. فرای، تاریخ باستانی ایران، ص ۵۳۴-۵۳۹.

خسرو پرویز در سال ۵۹۰ م رشته امور را در دست گرفت. او ۳۸ سال سلطنت کرد و تمام دوره فرمانروایی خود را به خشونت و جنگ و فتوحات و کشورگشایی گذراند^۱ که بار هزینه این لشکرکشیها و نگهداری و جابجایی آنها در مناطق مختلف، از مالیاتهای سخت و بی‌هنگامی که از کشاورزان و دهقانان اخذ می‌شد، تأمین می‌گردید. او پادشاهی به شدت خوشگذران و عیاش بود، قصرها و کاخهای باشکوهی داشت و هزینه‌های تشریفات و تجملات، آذین‌بندیها و زیورآرییهای آنها و نیز ضیافت‌های او سنگین بود. بخشی از مالیاتهایی که مردم به خزانه سلطنتی واریز می‌کردند، صرف همین امور و دیگر ریخت و پاشهای دیوانی و اداری دستگاه سلطنتی او می‌شد.^۲

به هر حال، همه اینها هر چه بیشتر نارضایتی مردم را در پی داشت و استبداد و خشونت و کشورگشایی این پادشاه جز تلفات جانی و خسارات مالی حاصلی در بر نداشت. هزینه‌های سرسام‌آور دستگاه سلطنتی او روز به روز خزانه را تهی و کشور را از نظر اقتصادی و مالی ناتوان و مردم را به شدت فقیر می‌ساخت. دوران ۳۸ سال سلطنت خسرو پرویز دستاوردی در زمینه‌های اقتصادی-اجتماعی-علمی-فرهنگی-همراهداشتن کابالت-وجهی مخصوص عمران و آبادانی کشور و توسعه و پیشرفت اقتصاد و تجارت و کشاورزی صورت نگرفت.^۳

در این سالها دودمان ساسانی رو به ضعف نهاد و به تدریج مقدمات فروپاشی خود را فراهم آورد و به سرایشی زوال و سقوط افتاد، به گونه‌ای که بعد از او تا روی کار آمدن یزدگرد سوم که مقارن با سال درگذشت پیامبر گرامی اسلام (ص) است، چند تنی هم که از این سلسله

۱. ابوعلی مسکویه الرازی، منبع پیشین، ص ۲۱۹-۲۲۱: تاریخ بلعی، ج ۲، ص ۱۰۸۹ به بعد؛ ابوحنیفه دینوری، همان کتاب، ص ۱۰۵-۱۰۶؛ دیگر منابع یاد شده، همان صفحه و صفحات بعد.

۲. طبری، منبع پیشین، ص ۲۱۵-۲۱۶؛ ابن اثیر، منبع پیشین، ص ۳۰۵-۳۱۴؛ محمدجواد مشکور، منبع پیشین، ص ۱۱۴۸-۱۱۵۲؛ آرتور کریستن سن، منبع پیشین، ص ۵۹۰-۶۰۳؛ ابوعلی مسکویه الرازی، منبع پیشین، ص ۲۴۷؛ پرویز رجبی، منبع پیشین، ج ۵، ص ۳۷۴-۳۸۶؛ تئودور نولدکه، منبع پیشین، ص ۵۱۹-۵۲۴.

۳. طبری، منبع پیشین، الجزء الثانی، ص ۱۷۸-۲۱۷؛ ابن اثیر، منبع پیشین، ص ۳۱۵ به بعد، عنایت‌اله رضا، ایران و ترکان در روزگار ساسانیان، ص ۱۲۹-۱۳۴؛ محمدجواد مشکور، منبع پیشین، ص ۱۱۵۲-۱۱۶۱؛ گیرشمن، ایران از آغاز تا اسلام، ص ۳۶۷-۳۶۹؛ ریچارد نلسون. فرای، تاریخ باستانی ایران، ص ۵۳۵-۵۳۶.

بر تخت نشستند، مدت فرمانروایی آنها از دو یا سه ماه تجاوز نکرد. آنچه از نظر خوانندگان گذشت، دانسته‌ها و یافته‌هایی است که برپایه گزارشهای منابع متنوع تاریخی تدوین شده و به رشته تحریر درآمده است.^۱

نکته پایانی این گفتار این است: در این فاصله زمانی، یعنی از هنگامی که خسرو پرویز به تخت نشست تا فرمانروایی یزدگرد سوم، در همسایگی این امپراتوری بزرگ که از درون دستخوش آشفتگیها و پریشانیهای پی‌درپی می‌گردید و رفته رفته به پایان عمر خود نزدیک می‌شد، در شبه‌جزیره عربستان با رسالت پیامبر اکرم(ص) عصر تازه‌ای آغاز شد و آیینی نو از درون این سرزمین جوانه زد و ندای توحید، عدالت و برادری سر داد. پیامبر اکرم(ص) مردم را به این نداها و شعارها فراخواند. او با بت‌پرستی، جهل، خرافات و دیگر رسوم و عادات جاهلی اقوام و قبایل این شبه‌جزیره به مبارزه برخاست. آری، پیامبر(ص) طرحی نو درانداخت و فضای فرهنگی و فکری و اخلاقی جدیدی پدید آورد، به گونه‌ای که بعدها در تغییر موقعیت تاریخی و جغرافیایی این شبه‌جزیره و مناطق پیرامون آن از جمله ایران تأثیر ژرفی بر جای نهاد.^۲

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. منابع تاریخی و جغرافیایی که در پانوشتها بدانها اشاره شد و مشخصاتشان ذکر گردید.

۲. درباره ضعف و سقوط ساسانیان نک: به: طبری، منبع پیشین، الجزء الثانی، ص ۱۸۸ به بعد. در این منبع در مورد نبوت

پیامبر اکرم(ص) و دیگر رخدادهای سیاسی و اجتماعی ایران تا زمان یزدگرد سوم و فروپاشی دودمان ساسانی سخن رفته

است. ابن اثیر، منبع پیشین، ص ۳۱۵ به بعد؛ تاریخ بلعمی، ص ۱۱۹۸ به بعد؛ محمدجواد مشکور، منبع پیشین، ص ۱۱۶۶

به بعد؛ پرویز رجبی، منبع پیشین، ص ۳۸۷ به بعد؛ آرتور کریستن سن، ص ۶۱۶ به بعد؛ تئودور نولدکه، منبع پیشین، ص

۵۲۵ به بعد؛ ابوعلی مسکویه الرازی، منبع پیشین، ص ۲۴۸ به بعد.